

Заключение. Первоначально исследование возможности использования клишированных формул была принята нами как гипотеза. Дальнейшие поиски истины взаимосвязанного обучения в научном познании по проекту “Трёхязычное образование”, которое было начато по гранту ректора КазНПУ в 2012 г. привели к разработке технологии клишированных формул, а с 2017 г. мы дополнили теорию предметного обучения с синергетическими принципами, как “совокупность теорий, составляющих некоторое метатеоретическое единство” [4]. Разработка оптимальной системы дидактического обеспечения в обучении курсам “Профессиональный русский язык” и “Қазақ тілі ғылыми стиль” с перспективой восприятия терминов не только на двух языках, но и на третьем английском [5]. Это позволило прийти к заключению, что методическая система, в которой расписаны новые и обновлённые и инновационные синергетические принципы, методы и ассоциативные формулы, которые исследованы нами на основе главного метода исследования в синергетике – методом математического моделирования дают возможность сформулировать как технология клишированных формул. Наши выводы подтверждаются не только нашими педагогическими экспериментами в разных вузах (Нархоз, КазНПУ имени Абая). Участвуя в проекте “Трёхязычное образование”, впервые в педагогике мы внедрили впервые метод математического моделирования (статья в Скопусе), но и активно участвуем в подготовке Трёхязычного глоссария в учебнике по методике казахского языка как второго.

Список использованной литературы:

- 1 *Послания Президента – Лидера Нации Н. А. Назарбаева народу Казахстана от 27 января 2012 года «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана».- газета*
- 2 *Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы, 2013г. -учебник*
- 3 *Александрова Н.Г. Тенденции развития современной экономической терминологии в английском и русском языках// Когнитивные аспекты изучения языковых явлений в германских языках: Межвузовский сборник научных статей/ Под ред. А.А.Харьковской. -- Самара: Изд-во "Самарский университет", 2000. - С.75-80.*
- 4 *Кондубаева М.Р. Инновационные технологии в трёхязычном образовании.- Алматы, 2015 г.-книга*
- 5 *Кондубаева М.Р., Балтабаева Ж. Қ., Есенова Қ.Ө., Оңгарбаева А.Т. Қазақ тілін оқытудың әдіснамасы мен интегралды технологияның синергиясы. Оқу құралы/ - Алматы: ИП «Балауса», 2020, - 262 б.-учебное пособие*

References:

1. *Poslania Prezidenta – Lidera Nasii N. A. Nazarbaeva narodu Kazahstana ot 27 ianvarä 2012 goda «Sosiälno-ekonomicheskaiä modernizasia – glavnyi vektor razvitiia Kazahstana».- gazeta 2*
2. *Karlinski A.E. Metodologia i paradigmy sovremennoi lingvistiki. – Almaty, 2013g. -uchebnik 3*
3. *Aleksandrova N.G. Tendensii razvitiia sovremennoi ekonomicheskoi terminologii v angliskom i ruskom iazykah// Kognitivnye aspekty izucheniä iazykovykh iavlenii v germanskikh iazykah: Mezhvuzovski sbornik nauchnykh statei/ Pod red. A.A.Härkovskoi. -- Samara: İzd-vo "Samarski universitet", 2000. - S.75-80. 4*
4. *Kondubaeva M.R. İnnovatsionnye tehnologii v tröhäzychnom obrazovanii.- Almaty, 2015 g.-kniga 5*
5. *Kondubaeva M.R., Baltabaeva J. Q., Esenova Q. Ö., Ongarbaeva A.T. Qazaq tilin oqytudyñ ädısnamasy men integraldy tehnologiyanıñ sinergiasy. Oqu qūraly/ - Almaty: İP «Balausa», 2020, - 262 b.-uchebnoe posobie*

МРНТИ 14.35.09

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.35>

Отарбаева Ғ.Н.,¹ Жұмақаева Б.Д.,² Молдасанов Е.М.³

*^{1,2} Сулейман Демирель атындағы университет,
Қаскелең, Қазақстан*

*³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ФУНКЦИОНАЛДЫ ОҚУ АРҚЫЛЫ МӘТІНДІ ТАНУ МЕН ТҮСІНУ

Аңдатпа

Білімгерлердің функционалдық сауаттылығын дамыту үшін мәтінді оқып зерделеу мен пайымдау аса маңызды. Зерттеушілердің түсіндіруінше мәтінді тану үшін жан-жақты, көп қырлы талдау қажет. Мәтіннің мағыналық мазмұны мен композициялық құрылымының ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар автордың дүниетанымын, ішкі әлемін, ұстанымын, шығармашылық даралығын, оның шығарманы кімге бағыттап жазғанын да ескерген жөн. Алайда, көбіне оқырмандардың шығарманың сыртқы мазмұнын, қалыбын ғана танып, ішкі мағынасын, мазмұн-мәнін танымау, түсінбеу жағы басым. Жас оқырманның шығармаға терең үңіліп, түсінуіне білім, білік, дағды керек. Мақалада, функционалды оқу арқылы білім алушылардың мәніді түсіну және тану белсенділігін арттыруға бағытталған әдіс-тәсілдер көрсетіліп, теориялық тұрғыда негізделді.

Түйін сөздер: функционалды оқу, герменевтикалық талдау, герменевтикалық шеңбер, талдау және интерпретация

Otarbayeva G.,¹ Zhumakayeva B.,² Moldasanov E.³

^{1,2} Suleyman Demirel University,
Kaskelen, Kazakhstan

³ Kazakh National Pedagogical University after Abay,
Almaty, Kazakhstan

RECOGNITION AND UNDERSTANDING OF TEXT THROUGH FUNCTIONAL READING

Abstract

Today, reading and comprehension of the text is very important in improving the functional literacy of students. Researchers believe that a comprehensive, multifaceted analysis is needed to recognize the text. It is necessary not only to understand the features of the semantic content and compositional structure of the text, but also to take into account the author's position, the author's inner world, creative individuality, worldview, to whom he wrote the work. However, today we get acquainted only with the external content and form of the work, without recognizing and understanding its internal meaning and content. Today's young reader is not accustomed to reading the work in depth. The article demonstrates and theoretically substantiates methods based on increasing students' understanding and cognitive activity through functional learning.

Keywords: functional reading, hermeneutic analysis, hermeneutic circle, analysis and interpretation

Otarbayeva G.N.,¹ Zhumakayeva B.D.,² Moldasanov E.M.³

^{1,2} Университет имени Сулеймана Демиреля,
Каскелен, Казахстан

³ Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ПОСТИЖЕНИЕ И ПОНИМАНИЕ ТЕКСТА ПРИ ФУНКЦИОНАЛЬНОМ ЧТЕНИИ

Аннотация

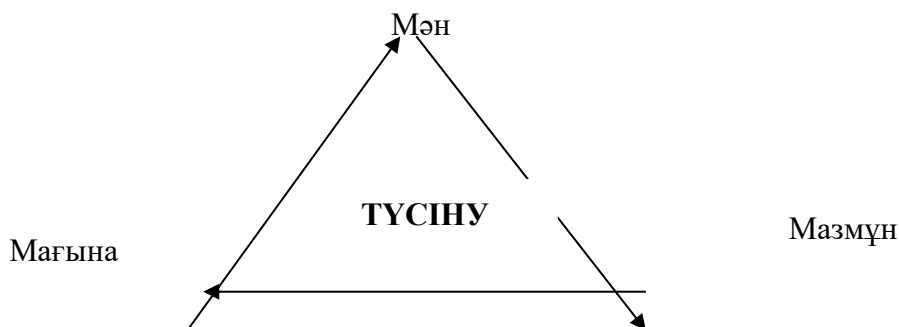
Сегодня чтение и понимание текста очень важны для повышения функциональной грамотности учащихся. Исследователи считают, что для постижения текста необходим всесторонний, многогранный анализ. Необходимо не только понимать особенности смыслового содержания и композиционной структуры текста, но и учитывать авторскую позицию, внутренний мир автора, творческую индивидуальность, мировоззрение, для кого пишет автор произведения. Однако сегодня мы знакомимся только с внешним содержанием и формой произведения, не осознавая и не понимая его внутреннего смысла и содержания. Сегодняшний юный читатель не привык читать произведение глубоко. В статье демонстрируются и теоретически обосновываются методы, основанные на повышении понимания и познавательной активности студентов посредством функционального обучения.

Ключевые слова: функциональное чтение, герменевтический анализ, герменевтический круг, анализ и интерпретация.

Кіріспе. Мәтінді тану үшін жан-жақты, көп қырлы талдау қажет. Мәтіннің мағыналық мазмұны мен композициялық құрылымының ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар автордың дүниетанымын, ішкі әлемін, ұстанымын, шығармашылық даралығын, оның шығарманы кімге бағыттап жазғанын да ескерген жөн. Герменевтика өнер туындысын жеке дара қарастырмай, оны тудырған, дүниеге келуіне ықпал еткен дәстүрлі мәдениет аясында тану, түсіну қажеттігін алға тартады.

Герменевтикада мәтінді тануға қатысты екі түрлі көзқарас бар. Біріншісі - мәтінді әлеуметтік, мәдени-тарихи жағдайлардың ықпалымен, тек оның өзіне ғана сүйене отырып, түсіндіру қажеттігін қолдайды. Екінші жақтың ұстанымы бойынша герменевтика – философия. Мұнда мәтінді түсінуден, интерпретация жасаудан гөрі ол турасында ой толғау басым.

Көркем шығарманы түсіну үшін, оған интерпретация жасай алу үшін талдап, зерделей білуіміз керек те, талдау үшін өзімізше қабылдап, оқырмандық интерпретациядан өткізуіміз қажет. Бұл қарама-қайшы үдерісті әдебиеттануда герменевтикалық (грек тілінен her- mēneutikē (technē) – өнерді түсіндіру) шеңбер деп атаймыз. Бұл шеңберде әрбір көркем шығармаға жасалған талдау түсінуге жетелесе, әрбір түсінудің соңы талдауды қажет ететіні анық. А.В. Матюшкин мәтін интерпретациясы негізінен үш бағытта өрбиді деп көрсетеді. Олар – түсіндіру (мәтін элементтерін шынайы өмір көріністерімен, басқа мәтіндермен, қолжазба деректермен т.б. салыстыра отырып түсіндіре талдау); бағалау (өзектілігін, маңыздылығын көрсету), қабылдау (мәтіннің ішкі мазмұнын түсіну, зерделеу) деп көрсетіп, мәтіннің ішкі мазмұнын қабылдауға ерекше тоқталып, төмендегідей сызбада көрсетеді. Мазмұн, мағына және мән бірінен бірі туындап, бірін бірі анықтап отыратын ұштаған құраған кезде көркем шығарманы қабылдау жүзеге асады, көркем мәтінге интерпретация жасалады. [1,16].

Әдістеме. Түсінудің бір жолы – автор тұлғасын тану. Бұл тұста авторды биографиялық тұлға ретінде емес, қоғамдық сананың, әлемметтік қайшылықтардың, жеке қарым-қатынастардың өкілі ретінде, түрлі өмірлік тәжірибелерді оқырманға өнер туындысы арқылы жеткізуші ретінде қарау басымдылық танытады. Сол арқылы көркем шығарманы түсіну мен қабылдау автор идеясымен қабыса түседі.

Осындай көркем шығарманы түсінудің бірнеше кадамды жүйесі негізінде Седов пен Поляков оқырманның көркем шығарманы түсінудегі бірнеше деңгейін атап көрсетеді:

1. Денотативті деңгей. Оқиганың дамуы мен өрбуіне ықпал ететін кейіпкердің тұлғалық қасиеттері, заттық әлем, көркемдік кеңістікті қабылдау мен түсіну;
2. Психологиялық кезең. Кейіпкер психологиясын тану, кейіпкердің сыртқы және ішкі әлеміне үңілу;
3. Аксиологиялық кезең. Көркем туындыға автордың қатынасын анықтайды. Шығармадан авторлық дүниетанымның, авторлық көзқарастардың көрініс табуын қарастырады. [2,46]

Қазіргі әдістеме туралы ғылымда да түсінудің коммуникативті және когнитивті жолын ұсынады. Коммуникативті тәсілді тілдік құзиреттіліктің қалыптасуымен байланыстырады да, когнитивті тәсілді таным процесінің қалыптасумен байланыстырамыз. О. Д. Митрофанова екі тәсілдің басын біріктіре отырып, коммуникативті-когнитивтік тәсілді ұсынады. Яғни тілдік білімді беру барысына ұсынылатын мәтін мазмұнына, оның танымдық ақпараттарына мән берілуі керек. Тілдік дағдылармен бірге танымдық құзиреттіліктер де қатар қалыптасып отыру керек.

Т.П. Адскова мен С. А. Турбекова функционалды оқу мен сын тұрғысынан ойлау бір-бірімен тығыз байланысты дейді. Білім алушыларды функционалды оқуға үйрету үшін Х. Гербердің үш деңгейлі оқу әдісін ұсынады. Олар:

- бірінші деңгей оқырманға мәтіннің сыртқы ақпаратымен ғана танысуды көздейтін «түсінікті» деп аталады.
- екінші деңгей – логикалық деңгей. Яғни, «ойлану және табу» деп аталады.
- үшінші деңгей – бағалаушылық және шығармашылық «Мен» деп аталатын деңгей. [3]

Нәтижелер. Біз мәтін талдаудың жоғарыда айтылған тәсілдерін ескере отырып, фольклорлық мәтінге талдау жасауды жөн деп таптық. Оның бірнеше негізі бар.

Біріншіден, фольклорлық туындылар өте ауқымды мәдени-танымдық ақпараттар қоры;

Екіншіден, фольклорлық туындылардың, соның ішінде ертегілердің сюжеттік желісі қарапайым болғанымен, астарлы ойы терең. Аз сөзбен көп ақпарат жеткізу мүмкіндігіне ие;

Үшіншіден, ертегілерде бала кезден құлағымызға сіңген оқиға жілісі мен таныс композициялық құрылым қалыптасқан.

Төртіншіден, фольклор қазақ тілі мен танымының таптырмас көрсеткіші. Нағыз қазақы мәтін десе де болады.

Бесіншіден, ең негізгісі, біз балаларға ертегілерді оқып бергенімізбен олардың айтар ойына, тәрбиелік мәніне, астарлы мағынасына коментарийлер беріп, түсіндіріп отырмаймыз. Сондықтан, балалар тек жалаң сюжетке сусындап өседі де танымдық ақпараттар алмай жатады. Сол себепті ертегілерге талдау жасаудың маңызы зор.

Олай болса, халық ауыз әдебиетінен «Ақылды етікші» ертегісін оқудың үш деңгейлі әдістемесі бойынша талдап көрейік.

Ақылды етікші

Бұрынғы өткен заманда бір патша болған екен. Оның әрбір тәртібін халқы екі етпей уақытымен орындап тұрады екен. Бір күні бұл патша: «Менің әрқашан халық пайдасына еткен әмірім орнына нақпа-нақ келіп тұрады және халқым да мені жақсы көреді. Сондықтан да мен олардың пайдасын ойлаймын. Енді мен осы халқыма зиянды бір әмір таратайын. Халқым тыңдап, орнына келтірер ме екен? Жоқ, келтірмес пе екен?» - деп ойлап уәзірлеріне:

– Халыққа тегіс хабарландырыңдар: «Ешкім басына пайда қылмасын!» - деп, әмір қылады. Бұдан соң уәзірлер бұл әмірді халыққа естіртіп болып, патшаға:

– Халқыңыз әміріңізді нақпа-нақ айтқаныңыздай орнына келтіретін болды, – дейді. Патша уәзірлеріне еш жауап айтпайды. Түн болған соң үстіне бөтен, ескі киім киіп, әмірінің қалай орындалғанын көру үшін көшеде жүрсе, шеттегі бір үйде шам жанып тұр екен. Патша қайыр сұраған кісі болып, шам жанып тұрған үйге келсе, үйдің ішінде бір етікші етік тігіп отыр екен. Етікші қайыршыны көріп тұра келіп, бір кішкене нан береді. Сонда қайыршы:

– Сен патшаның әмірін тұтпаған не қылған адамсың? «Ешкім басына пайда қылмасын және шам да жақпасын» дегені қайда? – дейді. Сонда етікіші: «Сенің онда не жұмысың бар? Сондай әмір қылып отырған патша да ақымақ. Себебі, мен жарлы адаммын. Күнде төрт теңге пайда қыламын да, төрт теңге зиян қыламын. Міне, мен сонымен күн көріп отырмын. Патша ақылды болса, осыны білер еді», - дейді. Патша бұған жауап қайтармастан үйіне келеді де, ақылды төрт уәзірін шақырып алып: Сіздерді басқалардан ақылы көп деп, өзіме уәзір қылып едім. Енді менің сіздерден сұрайтын сауалым бар. Күніне төрт сом пайда, төрт сом зиян қыламын. Сол пайдам мен зияным не? Үш күн ішінде соны табыңдар. Таба алмасаңдар, бастарыңды аламын! Өздерің таппасаңдар да табатын кісі тапсаңдар, жазадан құтыласыңдар! – депті. Уәзірлер үш күннің ішінде өздері де шеше алмай және табатын кісі де таба алмаған соң, енді патшаға көрінбей, қашипақишы болып жүргенде, баяғы етікіші уәзірлерге келіп:

– Мен патшаның сұраған сауалын тапсам, сіздер маған не берер едіңіздер? – дейді.

Уәзірлер төрт мың ділда бермеуші болады. Етікіші уәзірлерден төрт мың ділданы санап алып, олармен бірге патшаға барады да:

– Тақсыр, мен етік тігіп, әр күні төрт сом пайда, төрт сом зиян қылам. Ол былай: бір сомды қарызға беремін. Бір сомды ескі қарызымды төлеуге беремін, бір сомды құдыққа тастаймын, бір сомды әйеліммен екеумізге жұмсаймын, – депті. Сонда патша:

– Әйеліңмен екеуіңе жұмсалған ақшаға бәріміз де түсінеміз, қалған үш сомның жұмсалған орнын анықтап түсіндір, – депті.

Бұл сөзге етікіші былайша жауап қайырыпты:

– «Бір сомды қарызға беремін», – дегенім: «Қартайғанда өзімді асырар», - деп балама беремін. «Бір сомды ескі қарызға беремін» – дегенім: өзімді жасымда асыраған кәрі әкем мен шешем беремін. «Енді бір сомды құдыққа тастаймын» – дегенім: күйеуіме тұрмай, қайтып келіп отырған қызым бар, соған беремін дегенім, – депті. Сонда патша: «Бұл етікіші ақылды адам екен», - деп, өзіне уәзір қылған екен.

1. Тірек сөздерді табу. Олар: ақыл ұғымы, пайда және зиян ұғымдары. Яғни, ақылды, жұмбақ жауап, жауаптың шешімі.

2. Негізгі ойды анықтау. Патша айтқанын екі етпей орындап отыратын халқын сынап көрмекші болып, «Ешкім басына пайда қылмасын!» деген жалық шығарады. Уәзірлері жарлықты халыққа сөзбе-сөз жеткізгенін және толық орындалатынын жеткізеді. Патша жауапты үнсіз тыңдайды да, өзі көз жеткізу үшін қайыршының киімін киіп қаланы аралауға шығады. Шеттегі бір үйге қайыршы кейпінде кіріп келіп, етікшіге кезігеді. Одан хан жарлығын неге орындамайтынын сұрайды. Етікші: «Күнде төрт теңге пайда қыламын да, төрт теңге зиян қыламын» - деп жауап береді. Хан сарайына оралып, уәзірлеріне жауаптың шешімін табуды тапсырады. Ешкім жауабын таба алмай етікшінің өзін әкеледі. Және етікшінің жауабы ең қисынды әрі ақылды жауап еді.

Осы жерден «ақылды» деген атау кімдерге қатысты қолданылғанын байқауға болады.

а) Халқын сынап, барлық жарлыққа ойланбастан бас шүлгі бере ме жоқ ақылмен қабылдай ма деп барлай білген хан ақылды.

ә) Ханға ақылшы болу үшін, кеңес беру үшін арнайы таңдалып алынған уәзірлер бар. Олардың да қаншалықты ақылды екендіктері сынға алынады.

б) Әр сөзін, айтор ойын астарлап жеткізіп, өз пайдасын біле білген, оны бұлтартпастай негіздей білген, өмірлік қағидаларды суреттей білген етікші ақылды.

Яғни, ақылды болу үшін бай болу, жоғары мансап иесі болу маңызды емес. Ақыл табиғатпен даритын, өмірлік тәжірибемен келетін құндылық;

3. Астарлы мағынаны табу.

а) Өмірде әр нәрсенің өз орны бар, әрбір тиын табыстың өз жұмсалатын орны бар;

ә) Ата-ананың және ұрпағыңның алдындағы борышты өтеу;

б) Қыз бала жат жұрттық;

в) Ханның халықпен бірге болуы, халықтың жағдайымен танысу, мұң-мұқтажын білу;

г) Ақылды бағалай білу;

Яғни, бірінші деңгей «түсінікті» деңгейде мәтін мазмұнымен танысады, жалпы ақпараттарды алады. Екінші деңгейде ойланып, астарлы мағыналарын табады. Таратып талдай алады. Үшінші деңгейде, шығармаға өзіндік көзқарасын, пікірін білдіре алады. Шығармашылық еркіндікке барып, өздігінше интерпретациялап ұсына алады.

Өнер туындылары, оның ішінде көркем шығарма да адамдардың өзара тығыз қарым-қатынасына негізделеді. Өйткені автор өз туындысын халыққа, белгілі бір қауымға, біреуге арнап жазады. Көркем шығарма – оны тудырған адамның жолдауы іспетті. Сондықтан оқырман сөз арқылы туындының көркемдік әлемін және оны жасаған авторды қабылдайды. Көркем тілдің адамды сендіретін, жұбататын, ойлантатын күдіретті күші бар.

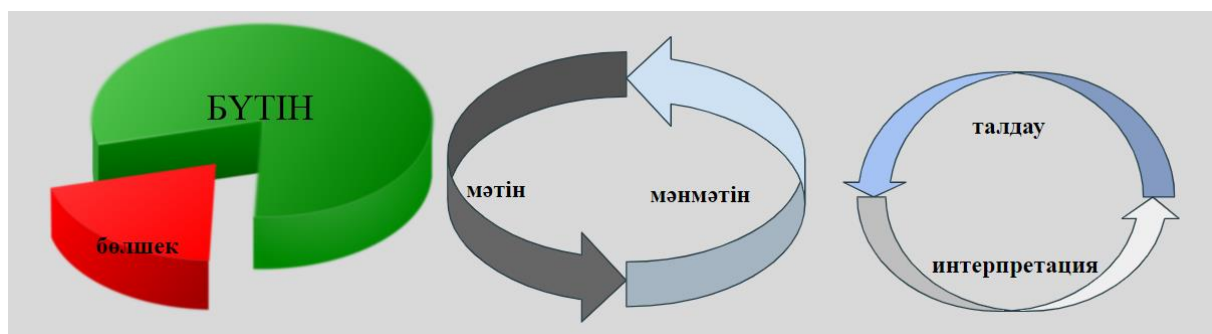
Зерттеушілердің пайымдауынша, мәтінді тану үшін жан-жақты, көп қырлы талдау қажет. Мәтіннің мағыналық мазмұны мен композициялық құрылымының ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар авторлық ұстанымды, автордың ішкі әлемін, шығармашылық даралығын, дүниетаным ерекшелігін, оның шығарманы кімге бағыттап жазғанын да ескерген жөн. Алайда, бүгінгі таңда шығарманың сыртқы мазмұнымен, қалыбымен ғана танысып, ішкі мағынасын, мазмұнын танымай, түсінбей жатамыз. Қазіргі жас оқырман шығармаға терең үңіліп, түсініп оқуға дағдыланбаған. Мектеп жасындағы балалар мектеп оқулығындағы мәтін мазмұнына бойламай жатады.

Оған себеп, заман ағымына сай заттық әлем өзгерген сайын балалардың ұғымдық әлемі де өзгеріп отыр. Ал оқулыққа таңдалған мәтіндер сол үдеден, талаптан шыға алмай қалып жатады. Жоғары сынып оқушылары мен жоғары оқу орны студенттері ұлттық құндылықтарды, халықтың тұрмыстық өмірін, концептілік әлемді танымай жатады. Сондықтан, көркем шығарманы оқытуда оған түсініктеме (коментарий) беріп отыру аса қажет. Әлемдік туындылар болсын, ұлттық әдебиет болсын бүгінгі күннің оқырманы үшін түсініктеме беруі керек.

Көркем шығарманы түсінудің өзі көп деңгейлі, көп қырлы үдеріс. Профессор З. Ахметжанова көркем шығарманы түсіну жолдарының бірі ретінде түсініктеме беруді (коментарий) алға тартады. З. Ахметжанова мәтін талдауда түсініктеменің бірнеше түріне тоқтады:

- тарихи-мәдени түсініктеме;
- саяси-мәдени түсініктеме;
- салыстырмалы-мәдениеттанушылық түсініктеме;
- этнолингвистикалық түсініктеме;
- этномәдени түсініктеме;
- макробелгілерге түсініктеме:[4].

Әдебиеттанудағы күрделі, әрі әлі де болса жан-жақты зерттей түсуді қажет ететін мәселелердің бірі – интерпретация. Көркем шығарманы оқығанда әр оқырман интерпретатор ретінде танылатындықтан интерпретация мен талдаудың ара-жігін ашып көрсеткен зерттеулер көп емес. Көркем шығармаға таудау жасай алу үшін де ол шығарманы қабылдап, түсіну керек. Ал, интерпретация дәл осы қабылдау, зердеге түйіп, түсіну деген ұғымдарды көздейді. Жоғарыда айтып өткен герменевтикалық шеңбер үдерісі де әр сөздің жеке мағыналарын танып, оларға түсініктемелер бере отырып, мәтіннің толық мағынасына жету. Яғни, бүгінгінің мағынасын тану үшін, бөлшектің, бөлшектің мағынасын тану үшін бүгінгінің мағынасын түсінуге ұмтылу. (Сурет 1)

Сурет 1

Олай болса, оқытуда оқырмандық интерпретация мен коментарийлерге тоқталмақпыз.

Е. Жүністің «Менің жолым» өлеңі – патриоттық рух пен Отаншылдық сезімге толы, білімгерлерді ұлттын сүюге, ұлт жолында қызмет етуге шақыратын көркем туынды. Көркем шығармадағы әр сөз, әр тіркес халық танымынан сыр шертеді. Бар-жоғы төрт шумақ өлеңді түсінуде ұлттық дүниетану мен ұмыт болған түсініктерді қайта жаңғырту қажеттігі байқалады.

«Менің жолым» өлеңін оқу барысында әр оқырман өз керегін тауып, өздігінше түсініп, өз таным биігінде талдай алады. Оған себеп, өлеңнің өн бойы қазақ танымына сәйкес ұғым-түсініктер өте көп. Бұл орайда шығармадағы концептілерді тану мен ондағы мағынаны пайымдау, түсіндіру аса маңызды. Сондықтан оны түсінудің басты шарты – *интерпретация (зерделеу)* болмақ.

Студенттердің Е.Жүністің «Менің жолым» атты өлеңіне жасаған талдауларының нәтижесіне қарасақ, бір оқығанда түсіне қоймаған, бойларына сіңбеген өлең, әр сөзін жеке зерделеп, түсініктемелер бере отырып талдауда өлеңнің мәнін ашу әлдеқайда жеңілдей түскенін көруге болады. Студенттердің өздерінің берген түсініктемелерін және өлеңді бүгіндей тануын төмендегі талдаулардан көруге болады:

Мойнына бұршақ сап тілеген даланың тұңғышы,

Мен емес шығармын.

Киелі қандағы қасиетті өрліктің үлгісі,

Мен емес шығармын.

Ұлы түз, о, сен деп ұлыған бөрі де абадан,

Мен емес шығармын.

Қазан ат –қан кешкен ғасырдың өтінде жараған,

Мен емес шығармын.

Тәңір көк еркесі – қыранның шаңқылдақ жалғызы,

Мен емес шығармын.

Алаулап атқан таң шапағы жүректтей алқызыл,

Мен емес шығармын.
Білмеймін,
Бұл кәрі далалық тәкаппар жас халық
Менен не күтеді?!
Білерім:
Мен үшін барлық жол қазақтан басталып,
Қазақпен бітеді! [5,53].

Бірінші талдау жұмысы:

Жекелеген үзінділер	Бөлшектің мағынасы	Бүтіннің мағынасы
Мойнына бұршақ сап тілеген	Қазақтың ертеден келе жатқан ғұрпы, ырымы. Ертеде баласы жоқ адамдар немесе балаға зар болып жүрген адамдар мойнына көгеннің бұршағын салып Алла Тағаладан перзент сұрап жалбарынған, жылаған.	Меніңше, бұл жерде ақынның айтпағы – жүрегім қазақ деп соғады, қазақпен бірге жасаймын, қазақпен бірге өлемін. Автордың бұлардың барлығын мен емес шығармын деп санамалап айтуындағы мақсаты, яғни, сондай керемет болмасам да, халық менен керемет дүниелерді күтеді дегенді айтады. Халықтың ұлымын, бар өлең-жырым қазаққа арналады дегенді меңзейді.
Киелі қандағы өрлік	Өжеттілік, өр мінезділік, бір беттілік. Өрліктің үлгісі деп яғни хас батыр, қаһармандықтың бейнесі, үлгісін меңзеп тұр.	
Ұлы тұз –ұлы дала. Ұлыған бөріде абадан	қасқыр әулетінің көсемінің ұлуы. Яғни, айтпағы, ұлы далада ұлитын нағыз қасқыр әулетінің көсемдері.	
Қазан ат–қан кешкенғасырдың өтіндежараған:	«қазанат» дегеніміз батырлардың жауынгерлік аты. Бұл жерде жаугершілік заманда ел қызметіне жараған батырлардың астына мінген аттарды атап өтті.	
Тәңір көк еркесі – қыранның шаңқылдақ жалғызы:	қыран өзі алып, еркін құс. Көк аспанның иесі өзі секілді қанатын еркін сермеп, асқақ ұшады. Автордың оны ерке деуі де сондықтан.	

Екінші талдау жұмысы:

Жекелеген үзінділер	Бөлшектің мағынасы	Бүтіннің мағынасы
Мойнына бұршақ сап тілеген	Мойнына бұршақ салу – ырым. Перзент көре алмай жүргендер мойнына бұршақ салып, Алладан бала тілеген екен. Ал өлеңде автор «даламның ұзақ күткен перзенті» өзі ме, емес деген ой тастайды. «Кәрі даладаға жас халықтың бір перзенті өзі болса, ол кім?! Одан болашақ не күтеді? Өзі соған жауап бере ма? Өзі ғана емес, әркім сол сауалды өзіне қойып жауап бере алар ма екен деген астарлы мағына бар.	Өлең жолдарын жеке талдау кезінде айтып кеткенімдей, автор асқақтық – қарапайымдылықта дегенді ұстанады. Оның айтуынша, ол қанша ел қатарлы азамат қана болғанымен, елдің басына біткен батыр болмағанына қарамастан, халықтың көшбасшысы болмаса да, өзінің қазақ боп туғанына деген мақтаньш. Оның жолы – қазақ боп тууы мен қазақ боп өлуінен тұрады. Өз халқы мен кәрі даласының алдындағы шарасыздықтың ұшқыны да байқалады. Себебі елінің одан не күтерін білмейді, бірақ басты білері біреу ғана – қазақ екендігінде және оны мақтан тұтатындығында.
Өрліктің үлгісі	Өрлік – асқақтық, биіктік. Әдетте, ар-ұяттың беріктігімен бір жүреді.	
Ұлы тұз, о, сен деп ұлыған бөріде абадан	Абадан – көшбасшы. Бұл жерден де қарапайымдылықпен теңесуді көреміз. Менше, бұл – асқақтықтың өзі қарапайымдылықта дегенмен түсіндіруге әдбел келеді.	
Қазан ат –қан кешкен ғасырдың өтінде жараған	Қазан ат – жауға мінетін ат; Мұнда автор нағыз батыр, ел басына күн туғанда жауға шабар шын қайсар мен емес шығармын дейді. Бұл дегеніміз нағыз батырлардың қасында мен түк емеспін деген бір шынайы мойындауды түсіндіреді.	
Тәңір көк еркесі – қыранның шаңқылдақ жалғызы,	Қазақта асқақтық пен биіктікті, еркіндікті қыранға балау өткеннен келе жатқан теңеу. Сол қыранның жалғызы мен ғана емеспін деген ойға меңзеп тұрғандай.	
Мен үшін барлық жол қазақтан басталып, Қазақпен бітеді!	Осы екі жол автордың осыға дейін айтқан ойын анық ашып тұр десек те болады. Яғни, «мен өте асқақ емеспін, тіпті елдің мақтан тұтар батыры да емес шығармын, алайда менің қазақ болып туылғаным менің басты	

	өмірлік жолым, оның бастауы және соңы» дегенді түсіндіреді.	
--	---	--

Үшінші талдау жұмысы:

Жекелеген үзінділер	Бөлшектің мағынасы	Бүтіннің мағынасы
Мойнына бұршақ сап тілеген	Құдайдан жалынып тілеу	Өлеңде адамның елінің, халқының алдындағы жауапкершілігі сезіледі. Елім, жерім деп соққан жүректен шыққан сөз, оқырманның жүрегіне дәл жетіп тұр.
Ұлы түз	Киелі қазақ даласы	
Ұлыған бөріде абадан	Кекті қасқыр немесе ашынған қасқыр	
Қазан ат – қан кешкен ғасырдың өтінде жараған	Қиын – қыстау тарихи жайттар	
Тәңір көк еркесі – қыранның шаңқылдақ жалғызы	Жалғыз деген мағынада	
Мен үшін барлық жол қазақтан басталып, Қазақпен бітеді	Қазақ деп соққан жүректен шығатын сөз.	

Талқылау. Берілген талдауларды салыстырып қарасақ, бірінші екінші жұмыстарда өлеңдегі әр жолдың мағынасын жеке түсінуге, бөлек-бөлек пайымдауға деген ұмтылыс байқалады, дегенмен де әр жолдың, әр ұғымның мағынасын толық аша алған, өлеңнің мән-мазмұнын толық түсінген деп айтуға келмейді. Үшінші талдауда тіпті бөлшектің (жекелеген сөздердің, қолданыстардың) мәніне терендей түспегенін, сол себепті, өлеңнің мән-мағынасын түсіндіруде де жалпылай сипаттауға жол берілген. Демек, жоғарыда көріп отырған талдауларға зер салсақ, білімгерлердің өлеңмен танысқандағы алғашқы түсініктерінің терең емес екенін байқауға болады.

Келесі қадам ретінде студенттердің түсінік-пайымын тереңдету мақсатында жоғарыда атап өтілген, тарихи-мәдени және этномәдени түсініктеме беру әдісін қолдануды жөн деп таптық. Яғни, өлеңнен халық танымынан, мәдениетінен хабар беретін, сирек қолданыстағы немесе авторлық қолданыстағы сөздер мен ұғымдардың мәніне терендей түсу үшін сөздікті қолдана отырып, түсініксіз, жабық (кодталған) сөздердің мағыналарын әр түрлі контексте талдап көрсеттік. Нәтижесінде, студенттердің өздері тарапынан, сөздер мен ұғымдардың берілген контекстегі мәнін, сөздің реңкін, эмоциялық қызметін түсіндіруге арналған төмендегідей шағын сөздік дайындалды.

Мойнына бұршақ сап тілеу – Қазақтың ежелден келе жатқан мойнына бұршақ салу ырымы бар. Ертеде баласы жоқ адамдар немесе ұрпаққа зар болып жүргендер мойнына көгеннің бұршағын салып, Алла Тағаладан перзент сұрап жалбарынған, жылаған. Мойынға бұршақты бала тілегенде ғана салады [6].

Тұңғыш – Ең бірінші туған бала, баланың ең үлкені. Қазақ алғаш көрген баласын «тұла бойы тұңғышым деп атап, «отымның алды, суымның тұнығы» деп ерекше бағалаған.

Киелі қан – Кие – қасиет. Қасиетті қан – ерекше болмыс, даралық.

Қасиетті өрлік – Дара болмыстан шығатын өр мінез, өр қалып-күй.

Ұлы – асқақ, қадірлі, қасиетті.

Түз – дала (өлеңде Отан, туған ел мағынасында)

Абадан бәрі – Қасқыр әулетінің көсемі, бастаушысы. Қасқырдың абаданы әуегіндегі басқа қасқырлардың атасы да, мықтысы да болса керек. [7].

Қазан ат – Ұзақ жолға, соғысқа шыдамды, мықты ат, қазақ жылқысының байырғы бір тұқымы. Арғымақтан туған қазанат [7].

Қан кешу – кескілескен соғыс көру, азапты күндерді өткеру.

Жарау (ғасырдың өтінде жараған) – шираған, шыныққан, бабына келген.

Жарату – Баптау арқылы аттың етін таралту, шынықтыру[7].

Тәңір көк – аспан, көк аспан.

Қыранның шаңқылдақ жалғызы – Қыран бүркіттің ұясындағы жұмыртқа жалғыз болса оны жалқы балапан деп атайды. Бұл қыран болудың бір белгісі деп есептеледі. Қыран бүркіттер жалқы балапаннан көбірек шығады. Ел аузында «жалғыз туса жан алар» деген сөз бар. Егер ұяда бірі үлкендеу, бірі кішілеу екі жұмыртқа болса, құсбегілер үлкендеуін ұябасар деп кішілеуінен бұқатана балапан шығады деп есептейді де, ұябасар жақсы өсіп жетілсін деп бүркіт жоқта ұядағы жемге ортақтасатын бұқатана жұмыртқаны алып тастайды. [8].

Таң шапағы – таңның арайлап атуы, нұры (өлеңде жаңа күнге деген үміт, болашағынан үміт еткен ұрпақ мағынасында берілген)

Кәрі дала – талай ғасырды, небір заманды басынан өткерген дала, бабамыздың көзін көрген, атадан ұра боп жеткен Отан мағынасында

Тәкаппар – өр, асқақ, маңғаз

Жас халық – тәуелсіздікке жаңа қол жеткізген, жаңа заман белесіндегі халық.

Интерпретация теориясы мен тәжірибесіндегі басты мәселе – оның орынды, орнықты, шындыққа сай, яғни адекватты болуында. Ең алдымен шығарманың шынайы мәнін, терең қабаттарын түсіну үшін интерпретация жасалады. Автордың айтайын деген ойын дәл межелеп, мәтіннің мағынасын, тереңінде жатқан астарын дұрыс әрі орынды зерделеу мақсатында зерттеушілер кейде бірін-бірі сынап, қызу пікірталастарға барады. Интерпретацияның

танымдық мақсатын талдаудың басқа түрлері – оның концепциясын айқындау немесе шығарманың көркемдік ерекшелігін анықтау, зерттеушінің ешкімге ұқсамайтын ерекше ойын, көзқарасын білдіруге ұмтылуы. «Интерпретация дегеніміз – өзінің түсінуі» деген қарапайым қағидаға ден қойсақ, мұндағы «өзінің түсінуі» - авторға қарама-қарсы, одан өзгеше түсіну деген сөз емес, керісінше шығарманың сырын ұғу мақсатында оны «өз жүрегіңнен өткізу» болмақ.

Қорытынды. Қорытындыласақ, алғашқыда, түсіну мәтіннің сюжеті мен фабуласы айналасында өрбиді. Оқырманды кейіпкерлердің іс-әрекеті мен оқиғаның өрбуі ғана қызықтырады. Келесі кезеңде, мазмұннан мағына іздеу, кейіпкерлер іс-әрекетінің уәжі, олардың ішкі жан-дүниесі, неліктен бұндай шешімге барғаны т.б. түсіну жүзеге асады. Мәтінді түсірудің соңы кезеңінде автордың ой-өрісі, дүниеге көзқарасы, құндылықтары маңызға ие болады. Оқырман автор ұсынған көркемдік әлемді автор көзімен тануға, түсінуге ұмтылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Матюшкин А. В. *Проблемы интерпретации литературного художественного текста*. Петрозаводск, Издательство КГПУ, 2007.
- 2 Борева Ю. Б. *Искусство интерпретации и оценка. Опыт прочтения «Медного всадника»*. М.: Советский писатель, 1986.
- 3 Адскова Т. П., Турбекова С. А. *Реализация коммуникативно-когнитивной парадигмы при обучении функциональному чтению бакалавров технических специальностей*.
- 4 Ахметжанова З. К. *Очерки по национальной концептологии*. Алматы, Елтаным. - 2012ж.
- 5 *Үміт жырлары. Өлеңдер/ Е.Жүніс*. – Алматы, «Хантәңірі», 2014. – 324 бет.
- 6 *Бұршақ салу санадан өшіп барады*. Дерек көзі: <https://qazaly.kz/zanalyk/ruhaniyt/15496-brsha-salu-sanadan-shp-barady.html> (қарау мерзімі: 07.12.2020).
- 7 *Қазақ тілінің аймақтық сөздігі*. Дерек көзі: <http://kaz.slovopedia.com/> (қарау мерзімі: 07.12.2020)
- 8 *Бүркіт баланы және оның сыны*. Дерек көзі: <https://egemen.kz/article/120491-%E2%80%8Bburkit-balapany-dgane-onynh-syny> (қарау мерзімі: 07.12.2020).

References:

- 1 Matüshkin A. V. *Problemy interpretatsii literaturnogo hudojestvennogo teksta*. Petrozavodsk, İzdatelstvo KGPU, 2007.
- 2 Boreev İu. B. *İskustvo interpretatsii i osenka. Opyt prochtenia «Mednogo vsadnika»*. М.: Sovetski pisatel, 1986.
- 3 Adskova T. P., Turbekova S. A. *Realizasia komunikativno-kognitivnoi paradigmy pri obuchenii funkcionälnomu chteniu bakalavrov tehnicheskikh spesiälnoitei*.
- 4 Ahmetjanova Z. K. *Oчерки по nasionälnoi konseptologii*. Almaty, Eltanym. - 2012j. 5
- 5 *Ümit jırlary. Öleñder/ E.Jünis*. – Almaty, «Hantäñiri», 2014. – 324 bet. 6
- 6 *Bürşaq salu sanadan öşıp barady*. Derek közi: <https://qazaly.kz/zanalyk/ruhaniyt/15496-brsha-salu-sanadan-shp-barady.html> (qarau merzımı: 07.12.2020). 7
- 7 *Qazaq tiliniñ aimaqtyq sözdıgı*. Derek közi: <http://kaz.slovopedia.com/> (qarau merzımı: 07.12.2020) 8
- 8 *Bürkit balapany jäne onyñ syny*. Derek közi: <https://egemen.kz/article/120491-%E2%80%8Bburkit-balapany-dgane-onynh-syny> (qarau merzımı: 07.12.2020).

MPHTI 16.21.23

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.36>

Sabirbaeva F.,¹, Bektemirova S.²

^{1,2} *Kazakh National University named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

LANGUAGE VARIABILITY FACTORS IN LINGUISTICS

Abstract

A language system is characterized by a certain set of properties that determine its functioning. Its variability is one of these properties. The language system is initially arranged in such a way that each of its units functions as one of its variants, the specificity of which is determined by the level to which this unit belongs.

In domestic and foreign linguistics, the problem of variability of linguistic units has been studied for more than a decade. There are many works aimed at investigating certain aspects of variability. Monographs by O.S. Akhmanova, V.V. Vinogradov, V.G. Gak, R.P. Ogozhnikova, A.I. Smiritskiy, V.M. Solntsev, N.M. Firsova, D.A. Shakhbagova, V.I. Chernysheva, V.N. Yartseva, etc. should be referred to the classical works of Russian linguistics in this area. In this article we will consider the variability factors in the language. Verb is a major part of every language. Usage of verbs in different meanings shows that the language has large lexical aspects. In academic writing, finite verb phrases have decreased notably in use over the past two centuries. The main practical aim of verb semantic classifications is to contribute to the structure of lexicon and to allow for a better organized, more homogeneous, description of their semantics.